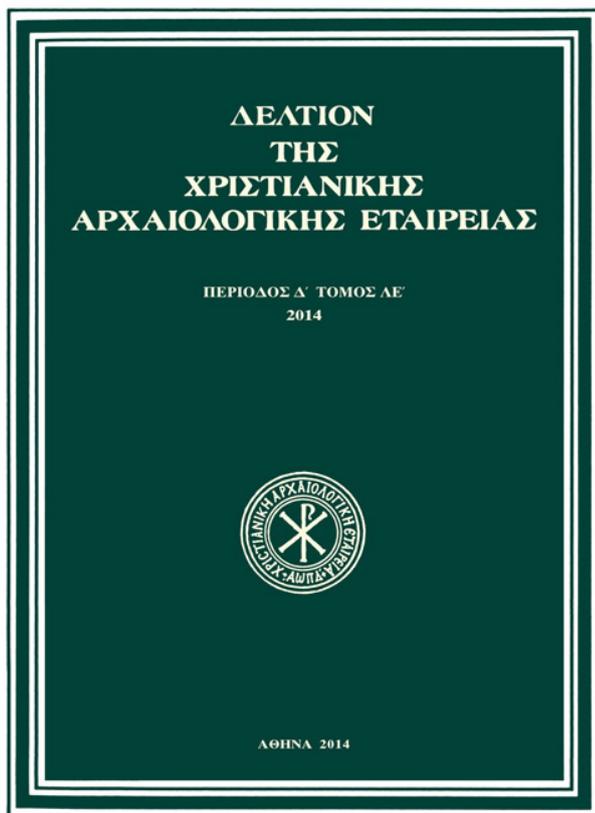

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 35 (2014)

Δελτίον ΧΑΕ 35 (2014), Περίοδος Δ'.

«...ΑΓΕΤΑΙ... ΓΑΜΕΤΗΝ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ...»
(Νικηφόρου πατριάρχου, Ιστορία σύντομος,
77.9-10)

Ελευθερία ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ

doi: [10.12681/dchae.1762](https://doi.org/10.12681/dchae.1762)

Copyright © 2016, Ελευθερία ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ Ε. (2016). «...ΑΓΕΤΑΙ. ΓΑΜΕΤΗΝ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ...» (Νικηφόρου πατριάρχου, Ιστορία σύντομος, 77.9-10). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 35, 349–360. <https://doi.org/10.12681/dchae.1762>

Ελευθερία Βολτυράκη

«...ΑΓΕΤΑΙ... ΓΑΜΕΤΗΝ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ...»* (ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΥΝΤΟΜΟΣ*, 77.9-10)

στον παντοτινά αγαπημένο μου,
Κώστα Βασιλόπουλο (1969-2012)

Σε ανασκαφική έρευνα της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Θήβα, αποκαλύφθηκαν δύο συνανήκοντα θραύσματα αργυρού ενσφράγιστου πινακίου. Στην αφανή πλευρά της βάσης του διατηρούνται δύο σφραγίδες, μία επιμήκη με τοξωτή την άνω πλευρά και μία ορθογώνια. Η μεν πρώτη φέρει προτομή της Ειρήνης Αθηναίας και σταυροειδές μονόγραμμα, ενώ η δεύτερη αναφέρει τον Ιωάννη, βασιλικό (πρωτο)σπαθάριο και χαρτουλάριο του σακελλίου.

Λέξεις κλειδιά

8ος αιώνας, αργυρά ενσφράγιστα πινάκια, επιγραφές, Ειρήνη η Αθηναία, Ιωάννης βασιλικός πρωτοσπαθάριος και χαρτουλάριος του σακελλίου, Στερεά Ελλάδα, Θήβα.

Σε σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Θήβα το 2004 σε οικοπέδο της οδού Αμφίωνος 14, ιδιοκτησίας Μπόβαλη (Ευσταθίας), αποκαλύφθηκαν κινητά και ακίνητα ευρήματα που ανάγονται από την παλαιοχριστιανική έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο¹. Μεταξύ των αξιό-

In excavations conducted by the 1st Ephorate of Byzantine Antiquities in Thebes, two fragments belonging to the same silver stamped plate were discovered. On the hidden side of its base the plate preserves two stamps, one oblong with an arched top and one rectangular. The first carries a bust of Irene the Athenian and a cruciform monogram, while the second mentions John (Ioannes), the imperial (proto)spatharios and chartoularios (chartulary) of the sakellion (treasury).

Keywords

8th century, silver stamp plates, inscriptions, Irene the Athenian, Ioannes the imperial protospatharios and chartoularios of the sakellion, Central Greece, Thebes.

λογων κινητών μνημείων, συγκαταλέγονται δύο συνανήκοντα και συγκολλούμενα θραύσματα σκεύους από κράμα αργύρου². Προήλθαν από το πρώτο στρώμα του χώρου³ στο βόρειο άκρο του οικοπέδου και, συγκεκριμένα, στη βορειοδυτική γωνία δωματίου, χρονολογούμενου στους μεσοβυζαντινούς χρόνους (Εικ. 1-2).

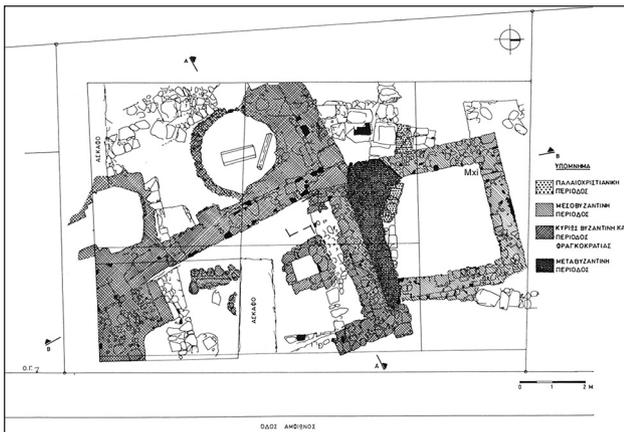
* Το παρόν παρουσιάστηκε στο 32ο Συμπόσιο της ΧΑΕ [Ε. Βολτυράκη, «...άγεται... γαμετήν ἐκ τῆς Ἑλλάδος...», 32ο Συμπόσιο ΧΑΕ (2012), 28-29].

¹ Εποπτεύουσα αρχαιολόγος ήταν η Χαρίκλεια Κοιλιάκου, επιμελήτρια του Νομού Βοιωτίας επί σειρά ετών, στην οποία οφείλω θερμές ευχαριστίες για όλα τα χρόνια που είχα την τύχη να συνεργαστώ μαζί της. Στην ανασκαφή, η επιβλεψη των οποίων είχε ανατεθεί στη γράφουσα, έλαβαν μέρος, επίσης, οι καλοί φίλοι Γ. Καραμπιτσάκος και Ψ. Κεραμιδάς, μόνιμοι αρχιτεχνίτες της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά το αναφερόμενο έτος. Χ. Κοιλιάκου, «Ανασκαφικές Εργασίες, Νομός Βοιωτίας, Θήβα»,

ΑΔ 56-59 (2001-2004), Χρονικά, Β' 1, 32-48, ειδικότερα 46-48.

² Τη συντήρησή τους, που ξεκίνησε μόλις το 2011 και δεν έχει ολοκληρωθεί πλήρως έως σήμερα, έχει αναλάβει η Γ. Γκιώνη, συντηρήτρια της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, την οποία ευχαριστώ ιδιαίτερα για την εξαιρετική ποιότητα της εργασίας της και την υπομονή της. Τη σχεδιαστική αποτύπωση του πινακίου πραγματοποίησε η αρχιτέκτονας Στ. Μελισσού, την οποία ευχαριστώ.

³ Έλαβε κωδικό ανασκαφής Μχι (αριθ. ευθ. 1ης ΕΒΑ: 13159) και βρέθηκε σε βάθος -0,84 μ., με θεωρούμενο σταθερό σημείο μέτρησης το επίπεδο του σύγχρονου κρασπέδου της οδού Αμφίωνος.

Εικ. 1. Κάτοψη ανασκαφής με σημειωμένη τη θέση εύρεσης του αργυρού πινακίου Mxi.

Εικ. 2. Το αργυρό πινάκιο Mxi κατά την εύρεσή του.

Το μεγαλύτερο τμήμα έχει μέγιστες διαστάσεις 13,5×7,5 εκ., ύψος 2,53 εκ., λόγω της κατάστασης διατήρησής του, και βάρος 81,5 γραμ.⁴ (Εικ. 3-5). Το έτερο τμήμα, με διαστάσεις 10,23×7,5 εκ. και ύψος 0,7 εκ., ζυγίζει 31,8 γραμ., ενώ σώζονται και τρία μικρά συγκολλούμενα τεμάχια, το βάρος των οποίων είναι 6 γραμ.

Τα δύο αυτά θραύσματα, συνολικού βάρους 119 γραμ. περίπου, διαμορφώνουν τμήμα ρηχού πινακίου με δακτυλιόσχημη βάση, στην οποία παρατηρούνται έντονα προϊόντα διάβρωσης χαλκού, από τη χρήση συγκολλητικού κράματος για τη στερέωσή της. Για την καλύτερη δε προσαρμογή του ταινιωτού ελάσματος της, είναι εμφανής λεπτή αυλάκωση στο σώμα του πινακίου, το οποίο έχει κατασκευαστεί από ενιαίο φύλλο αργύρου, με σφυρήλατη τεχνική (Εικ. 6). Μεγαλύτερο πάχος παρουσιάζεται στο μέσον του αντικειμένου, ενώ προς τα άκρα του παρατηρείται βαθμιαία λέπτυνση, με αποτέλεσμα το πάχος των δύο τεμαχίων να κυμαίνεται από 1,8-1 χιλ. και 1,6-0,5 χιλ., αντίστοιχα.

Τα τοιχώματα του σώματος, σύμφωνα με τη σημερινή κατάσταση διατήρησης του πινακίου, φαίνεται να απολήγουν σε απλό χείλος.

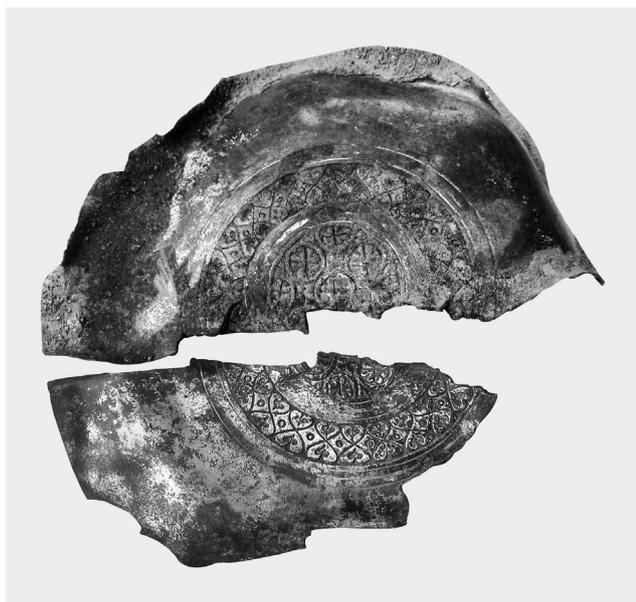
Στην εσωτερική επιφάνεια του αντικειμένου αποδίδεται, με επιμέλεια και δεξιοσύνη, φυτικός διάκοσμος με εγχάρακτη και σκαλιστή τεχνική διακόσμησης. Τον πυθμένα καταλαμβάνει μέταλλο, διαμέτρου 3,1 εκ., που ορίζεται από λεπτό δακτύλιο. Πληρείται με έναν κεντρικό κυ-

κλίσκο, στον οποίο διακρίνεται μικρή κοιλότητα από τη στερέωση της αιχμής διαβήτη, και οκτώ όμοιους περιμετρικούς, μη επαπτόμενους μεταξύ τους, που περικλείουν τετράφυλλο ρόδακα με καρδιόσχημα πέταλα. Τέσσερις από τους κυκλίσκους που ακολουθούν την περιφέρεια του μεταλλίου, αποδίδονται κατά τα τρία τέταρτα, εναλλάσσόμενοι με τους ισάριθμους πλήρεις. Ωστόσο, το κόσμημα που περικλείουν εμφανίζεται ακέραιο σε όλους. Τα ρομβοειδή διάκενα που προκύπτουν μεταξύ των κυκλίσκων γεμίζουν με σταυρόσχημους ρόδακες, ενώ καρδιόσχημο φύλλο καλύπτει τα τριγωνικά διάκενα προς την περιφέρεια του μεταλλίου (Εικ. 3, 5). Παρεμβάλλεται ζώνη όπου διακρίνονται μόνον αβαθείς και λεπτότατες ομόκεντρες εγχαράξεις, ίσως ίχνη τόνου, και ακολουθεί ταινία πλάτους 1,05 εκ., με συνεχόμενα, κατακορυφήν ζεύγη εγχάρακτων καρδιόσχημων που εγκλείουν φύλλο κισσού με βραχύ μίσχο. Κυκλίσκος κοσμεί το ρομβοειδές διάκενο μεταξύ των ζευγών. Την ταινία περιβάλλουν δύο ομόκεντρες λεπτές εγχαράξεις, ώστε η τελική διακοσμημένη επιφάνεια να έχει συνολική διάμετρο 7 εκ., ίση δηλαδή με τη διάμετρο της βάσης.

Η εμπειρία του τεχνίτη είναι εμφανής και στη διακοσμητική αυτή ταινία, όπου για την ισορροπία του διακόσμου, τα μοτίβα της μίας σειράς έχουν ελαφρώς μικρότερες διαστάσεις από τα αντίστοιχά τους της εξωτερικής, ώστε να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα των δύο άνισων περιφερειών της ταινιάς. Σκόπιμες μειώσεις

⁴ Το τεμάχιο αυτό ζυγίστηκε πριν την ολοκλήρωση της συντήρησής του και κατά συνέπεια το τελικό του βάρος, μετά την

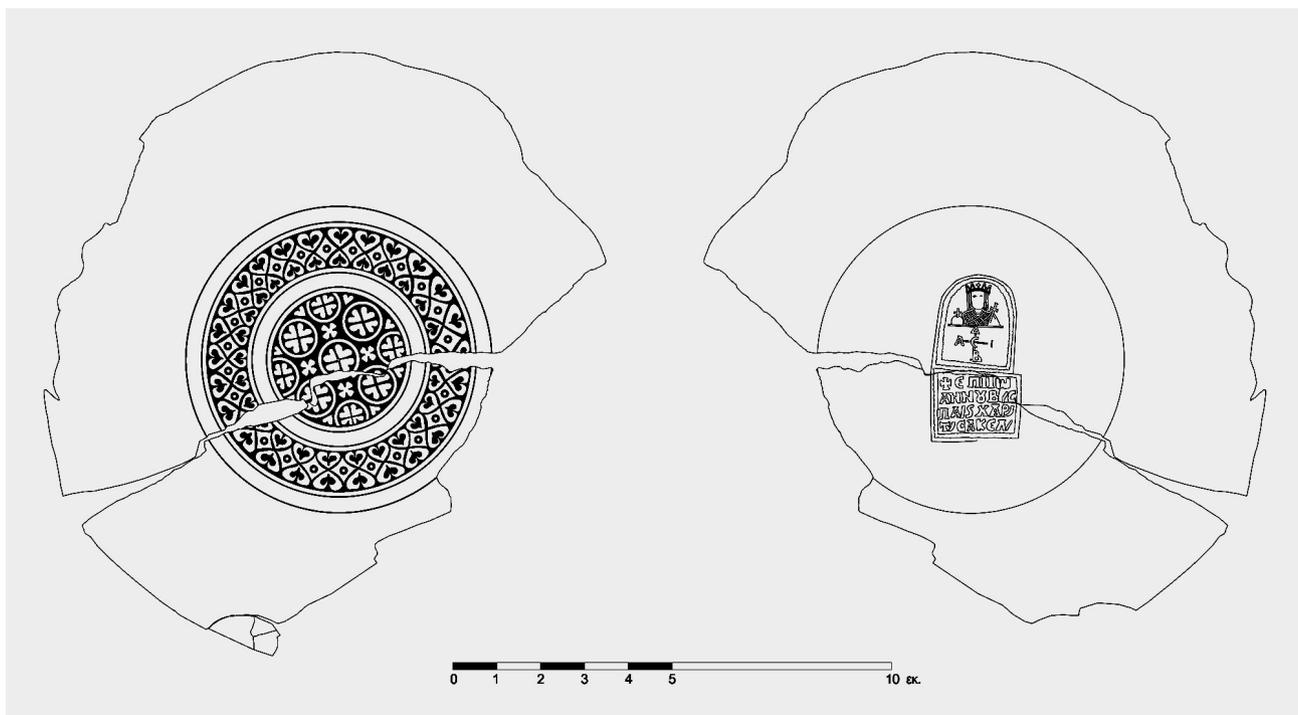
απομάκρυνση των επικαθίσεων, θα είναι κατά τι μικρότερο.

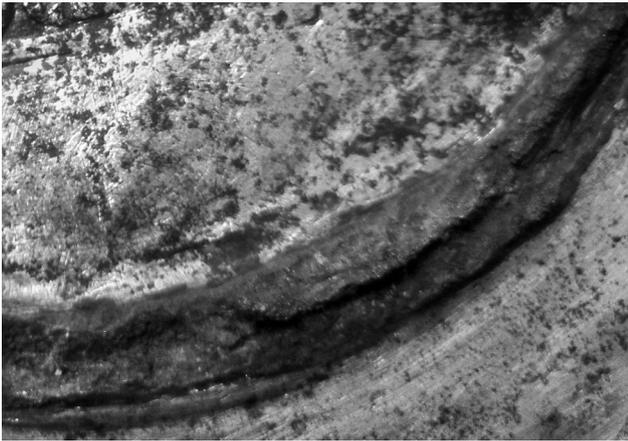
Εικ. 3. Το αργυρό πινάκιο Mxi (κύρια όψη).

Εικ. 4. Το αργυρό πινάκιο Mxi (πίσω όψη).

Εικ. 5. Το αργυρό πινάκιο Mxi. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Εικ. 6. Το αργυρό πινάκιο Μχι. Περιοχή βάσης (λεπτομέρεια).

Εικ. 7. Το αργυρό πινάκιο Μχι. Πυθμένας (λεπτομέρεια).

παρατηρούνται, εξάλλου, και στα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία του κεντρικού μεταλλίου, με αποτέλεσμα να μην είναι άμεσα διακριτές ατέλειες στο σχέδιο, που προκύπτουν από το σχήμα του προς διακόσμηση χώρου, όπως συμβαίνει με τους κυκλίσκους των τριών τετάρτων που αναφέρονται ανωτέρω (Εικ. 7).

Η απόδοση δε των φυτικών θεμάτων με συνδυασμό δύο τεχνοτροπιών εντείνει τις εναλλαγές των επιπέδων των διακοσμημένων επιφανειών, συνθέτοντας ένα σύνολο με διαβαθμισμένη φωτοσκίαση. Συγκεκριμένα, για το κεντρικό μέταλλιο έχει επιλεγεί η ανάδειξη του διακόσμου του, με εγχάραξη σε χαμηλό ανάγλυφο, ενώ τα κισσόφυλλα της ομόκεντρής του ταινίας προβάλλονται εσώγλυφα με σακαλιστή επεξεργασία σε επίπεδο βάθους.

Γενικά, τα φυτικά κοσμήματα αποτελούν κοινό λεξιλόγιο και εντοπίζονται καθόλη τη διάρκεια της τέχνης και σε ποικίλες εκφάνσεις της, όπως στην κεραμική, τη γλυπτική, τη μικροτεχνία κ.α.

Παρόμοια με το κεντρικό μέταλλιο του πινακίου, για παράδειγμα, είναι η σύνθεση των δισκαρίων σε κόσμημα σώματος που εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο⁵ και χρονολογείται τον 7ο αιώνα.

Επιπλέον, σε πολυτελή υφάσματα σχεδιάζονται, ως παραπληρωματικά κοσμήματα, καρδιόσχημα θέματα και κυκλίσκοι με ρόδακες όμοιους με τους αντίστοιχους

στο μέταλλο του πινακίου της Θήβας, όπως, για παράδειγμα, στο σάβανο του Καρλομάγνου⁶.

Τα φύλλα κισσού εξακολουθούν να αποτελούν σύνηθες διακοσμητικό θέμα κατά τους 8ο και 9ο αιώνα και κοσμούν πλήθος γλυπτών της περιόδου αυτής. Στο διάκοσμο ανάγλυφης πλάκας από το Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης, η οποία χρονολογείται μεταξύ 9ου και 10ου αιώνα, συμπεριλαμβάνεται τετράφυλλος ρόδακας με καρδιόσχημα πέταλα που εγκλείουν κισσόφυλλα⁷. Το εν λόγω μοτίβο παρουσιάζει ικανή ομοιότητα με τη θεματολογία του εξεταζόμενου πινακίου. Μεταξύ δε των γνωστών παραδειγμάτων που χρονολογούνται, σύμφωνα με επιγραφές τον 9ο αιώνα, συγκαταλέγονται τα γλυπτά από το ναό της Παναγίας Σκριπούς στον Ορχομενό και το ναό του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στη Θήβα⁸. Παρεμφερής διακόσμηση με αυτή του κεντρικού μεταλλίου υπάρχει στη διακοσμητική ζώνη που περιτρέχει την εξωτερική πλευρά του ιερού βήματος της Παναγίας Σκριπούς στον Ορχομενό Βοιωτίας (872). Η ζώνη αυτή κοσμεύεται με κύκλους που περικλείουν παραστάσεις με θέματα από το ζωικό βασίλειο. Ωστόσο, ο τελευταίος

⁵ R. Cormack – M. Vassilaki (επιμ.), *Byzantium 330-1453* (κατάλογος έκθεσης), Λονδίνο 2008, αριθ. 126, 171-173, 410.

⁶ Μ. Σ. Θεοχάρη, *Πολυτελή υφάσματα στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1994. Η. Feltham, «Lions, Silks and Silver: The Influence of Sassanian Persia», *Sino-Platonic Papers* 206 (August 2010), 10, εικ. 5.

⁷ A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople, IVe-Xe siècle*, Παρίσι 1963, 96-97, πίν. XLIV.

⁸ Γ. Σωτηρίου, «Ο ἐν Θήβαις ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *ΑΕ* 1924, 1-26, κυρίως 11, εικ. 16. Grabar, ὀ.π. (υποσημ. 7), 95-99, πίν. XLIII.

προς βορρά κύκλος φέρει εννέα κυκλίσκους σε παρόμοια διάταξη με αυτούς του μεταλλίου στον πυθμένα του πινακίου, αν και οι ρόδακες που περικλείουν είναι διαφορετικής μορφής⁹.

Παρά τον επαρχιακό τους χαρακτήρα, τα δύο προαναφερόμενα μνημεία δεικνύουν ότι η Βασιλεύουσα αποτελεί την κύρια πηγή έμπνευσης της τέχνης. Από αυτήν αντλεί η περιφέρεια το βασικό θεματολόγιο, που το διαχειρίζεται ανάλογα με το γενικότερο επίπεδο και τη δεξιότητα του εκάστοτε ανθρώπινου δυναμικού, που καλείται να το επεξεργαστεί σε ποικιλία υλικών και μάλιστα ως διαχρονική μνήμη¹⁰.

Το αργυρό σκεύος της Θήβας, εκτός από τον ενδιαφέροντα διάκοσμό του, διασώζει επιπλέον και ένα νέο σύστημα ελέγχου και σφράγισης που εξελικτικά διαδέχτηκε αυτό της πεντασφράγιστου δοκιμής, που, σύμφωνα με τα έως σήμερα γνωστά παραδείγματα, ήταν σε χρήση από την περίοδο βασιλείας του Αναστασίου Α΄ (491-

518) έως τα μέσα του 7ου αιώνα, επί εποχής Κώνσταντος Β΄ (641-668)¹¹.

Στην αφανή περιοχή της βάσης του έχουν αποτυπωθεί δύο μόνο σφραγίδες, με στικτό περίγραμμα. Η μία είναι επιμήκης, με τοξωτή την άνω πλευρά, και η δεύτερη ορθογώνια, τοποθετημένη με μεγάλη ακρίβεια κάτω από την προηγούμενη, ώστε να προβάλλονται τα αξιώματα των κατόχων τους κατά την ιεραρχική τους διαδοχή. Εξαιτίας του πάχους του πυθμένα, που προστάτευσε, κατά την επεξεργασία τόσο το διάκοσμο όσο και τις σφραγίδες, δεν μπορεί να διευκρινιστεί εάν η σφράγιση έγινε πριν ή μετά την ολοκλήρωση της διακόσμησης του αγγείου¹² (Εικ. 4, 8).

Η ανώτερη σφραγίδα, διαστάσεων 2,1x1,56 εκ., η οποία διατηρείται στο μεγαλύτερο θραύσμα, φέρει στην τοξωτή περιοχή της κατενώπιον προτομή της Ειρήνης της Αθηναίας (780-802)¹³, που πέτυχε να γίνει η πρώτη γυναίκα αυτοκράτειρα του Βυζαντίου (Εικ. 9).

⁹ Μ. Γ. Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας», *AE* 1931, 44, εικ. 2. Grabar, ό.π. (υποσημ. 7), 90-95, 134, πίν. XL. Ενδεικτική βιβλιογραφία για το μνημείο: Α. Η. S. Megaw, «The Scripou Screen», *BSA* 61 (1966), 1-32. Ν. Οικονομίδης, «Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Scripou en Béotie», *TM* 12 (1994), 479-493. Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ Κ΄* (1998), 111-128. Α. Ραπαλεξανδρου, *The Church of the Virgin of Scripou: Architecture, Sculpture and Inscriptions in Ninth-century Byzantium*, Princeton 1998. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 72-77 (σποράδην), εικ. 59, 61. Χ. Κουλάκου, «Ο Ορχομενός από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *27ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (2007), 53.

¹⁰ Megaw, ό.π. (υποσημ. 9), 27. Ραπαλεξανδρου, ό.π. (υποσημ. 9), 227-229. Ε. Γ. Μανωλέσσου, *Ημεσαιωνική γλυπτική της Θήβας: Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της πόλης*, (διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αθήνα 2011, τ. 1, 153-154, 167-169, 180, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

¹¹ E. C. Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington 1961, 6-7.

¹² Ο ένας από τους δύο κηροστάτες που προέρχονται από το θησαυρό της Σιών του 6ου αιώνα φέρει, επίσης, δύο σφραγίδες: μία τετράγωνη και μία σχήματος ρόδακα, βλ. E. C. Dodd, «The Question of Workshop: Evidence of the Stamps on the Sion Treasure», *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium* (επιμ. S. A. Boyd - M. Mundell Mango), Washington, D.C. 1992, 61.

¹³ *Θεοφάνους Χρονογραφία* (επιμ. C. de Boor), *Theophanis Chronographia I*, Λειψία 1883, ανατύπ. Νέα Υόρκη 1980, 444, 450, 454-480. Γ. Κεδρηνός, *Σύνοψις ιστοριών: άρχομένη από κτίσεως κόσμου και μέχρι της βασιλείας Ίσαάκιου του Κομνηνού / συλλεγείσα παρά Κύρου Γεώργιου του Κεδρηνού εκ διαφόρων βιβλίων*, *PG* (επιμ. P. J. Migne), CXXL, Parisii 1894, 900-913. Ιωάννου του Ζωναρά, *Έπιτομή Ιστοριών* (επιμ. L. Dindorfius), Lipsiae 1870, lb. XV, cap. X-XIV, 357-369. Γενικά για την Ειρήνη, βλ. P. Adam, *Irène et les eunuques*, Παρίσι 1906. J. A. Arvites, «The Defense of

Byzantine Anatolia during the Reign of Irene (780-802)», *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Proceedings of a Colloquium Held at University College, Swansea, April 1981* (επιμ. S. A. Mitchell), Οξφόρδη 1983. E. W. Brooks, «On the Death of Constantine, the Son of Irene», *BZ* 9 (1900), 654-657. L. Brubaker - J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850, A History*, ΗΠΑ 2011, σποράδην, κυρίως 286-294. L. Burgmann, «Die Novellen der Kaiserin Eirene», *Fontes minores* 4 (1981), 1-36. J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Eirene to the Accession of Basil I*, Λονδίνο 1912, 1-7. Ο ίδιος, *History of the Later Roman Empire from Arcadius to Eirene, 395 AD to 800 AD*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1889, τ. 3, 480-493. Ch. Diehl, *Byzantine Portraits* (μτφρ. H. Bell), Νέα Υόρκη 1927, 73-104. L. Garland, *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, AD 527-1204*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1999, 73-94. A. Gasquet, *L'Empire Byzantine et la Monarchie Franque*, Παρίσι 1888, 249-286. F. Halkin, «Deux Impératrices de Byzance», *AnBoll* 106 (1998), 5-34. J. Herrin, *Γυναίκες στην Πορφύρα* (μτφρ. Α. Εμμανουήλ), Αθήνα 2002, 116-267. B. Hill, *Imperial Women of Byzantium, 1025-1204. Power, Patronage and Ideology*, Καναδάς 1999, 96-119. L. James, «Men, Women, Eunuchs: Gender, Sex and Power», J. Halton (επιμ.), *The Social History of Byzantium*, Μεγάλη Βρετανία 2009, 40-46. Η ίδια, *Empresses and Power in Early Byzantium*, Νέα Υόρκη 2001. R. J. H. Jenkins, *The Imperial Centuries AD 610-1071*, Λονδίνο 1966 (επανέκδ. Καναδάς 1987). *ODB*, τ. 2, λ. Irene, empress, 1008-1009. R.-J. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780-802) (mit einem Kapitel über Leon IV. (775-780) von Ilse Rochow)*, Frankfurt am Main 1996. C. Morrisson, «L'impératrice Irène (780-802)», *Bulletine du Club français de la médaille* 83/82 (1984), 118-120. W. Ohnsorge, «Das Kaisertum der Eirene und die Kaiserkrönung Karls des Grossen», *Saeculum* XIV (1963), 221-247. S. Petrides, «Quel jour Constantin, fils d'Irène eut-il les yeux crevés?», *EO* 4 (1900-1901), 72-75. S. Runciman, «The Empress Irene», *Conspectus of History* 1 (1974), 5. W. Treadgold, «The Unpublished Saint's Life of the

Εικ. 8. Το αργυρό πινάκιο Μχι. Σχεδιαστική αποτύπωση σφραγίδων.

Αποδίδεται με αυτοκρατορική ενδυμασία, κρατώντας τα σύμβολα της εξουσίας της, ένσταυρη σφαίρα στο δεξί χέρι και σκήπτρο που απολήγει σε σταυρό στο αριστερό. Φορεί διάλιθο λώρο, που αποδίδεται με ρομβοειδή, ένστιγμα μοτίβα, και φέρει στέμμα με προπενδούλια που φτάνουν έως το ύψος των ώμων. Το στέμμα της, προσδιοριστικό του φύλου της, κοσμεύεται επιπλέον με ζεύγος τριγωνικών απολήξεων εκατέρωθεν σταυρού, ενώ η βάση του διαμορφώνεται από διπλή, καμπύλη, ταινία.

Empress Irene (BHG 2205)», *ByzF VIII* (1982), 237-251. Ο ίδιος, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, Νέα Υόρκη 1982, σποράδη. Ο ίδιος, *The Byzantine Revival*, Stanford, California 1988, κυρίως 60-126. F. Winkelmann - R. J. Lilie - C. Ludwig - Th. Pratsch, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit herausgegeben von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1999, λ. 1439. Ι. Φορόπουλος, *Ειρήνη ή Αθηναία. Αυτοκράτειρα Ρωμαίων (μετά εισαγωγής περί τῶν πολιτικῶν συνεπειῶν τῆς Εἰκονομαχίας)*, εν Λειψία 1887. Αϊ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 610-867, Αθήνα 1984, τ. Β', 130-160.

Εικ. 9. Το αργυρό πινάκιο Μχι. Η σφραγίδα της Ειρήνης.

Εικ. 10. Το αργυρό πινάκιο Μχι. Μονόγραμμα στο κάτω τμήμα της σφραγίδας της Ειρήνης.

Εικ. 11. Το αργυρό πινάκιο Mxi. Η ορθογώνια σφραγίδα.

Το αυτοκρατορικό πορτραίτο διαχωρίζεται με έξεργο από το κάτω τμήμα της σφραγίδας, όπου υπάρχει σταυροειδές μονόγραμμα με τους χαρακτήρες Ε στο κέντρο, Α και Κ στην αριστερή και δεξιά κεραία, αντίστοιχα, Δ έκκεντρα τοποθετημένο στην άνω κεραία και Β στην τέταρτη.

Εξαιτίας του ύψους της σφραγίδας, οι κάθετες κεραίες του μονογράμματος είναι βραχύτερες από τις οριζόντιες, ώστε να εξοικονομηθεί χώρος για τους χαρακτήρες του κάθετου άξονα (Εικ. 8-10).

Στο δεύτερο θραύσμα σώζεται η ορθογώνια σφραγίδα, διαστάσεων 1,64x2,05 εκ., με επιγραφή σε τέσσερις στίχους (Εικ. 8, 11):

+ ΕΠΙ Ιω
ANNOYB/C
ΠΑ / SXAP/
T/ CAKEA/

[Επί Ιωάννου β(ασιλικού) (πρωτο)σπα(θαγίου) και χαρ(τουλαρίου) τ(ου) σακελ(ίου)].

Η αυτοκρατορική σφραγίδα με την απεικόνιση της Ειρήνης προσφέρει σαφή και ασφαλή ένδειξη για τη χρονολόγηση του αργυρού πινακίου, κατά τα έτη τα οποία η ελληνικής καταγωγής νύφη του Κωνσταντίνου Ε΄, μετά τον περιεργο θάνατο του συζύγου της τον Σεπτέμβριο του 780, αναρριχήθηκε στην εξουσία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, έως και το 802.

Η απόδοση, ωστόσο, του στέμματός της με δύο τριγωνικά στοιχεία εκατέρωθεν του σταυρού, περιορίζει ακόμα περισσότερο το χρονικό διάστημα κατασκευής και σφράγισης του εν λόγω σκεύους. Σύμφωνα με τις γνωστές νομισματικές μαρτυρίες, στέμμα αυτής της μορφής φέρει η αυτοκράτειρα μόνον κατά τα έτη της συμβασιλείας της με το γιο της, ενώ στη διάρκεια της μονοκρατορίας της (797-802) παριστάνεται με στέμμα, όμοιου τύπου, αλλά με μία μόνον τριγωνική απόληξη σε κάθε πλευρά της κύριας όψης του¹⁴. Όμως η παρουσία αποκλειστικά και μόνον της Ειρήνης στη σφραγίδα του

¹⁴ Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Leo III to Nicephorus III*, Washington, D.C. 1973, τ. 3, μέρος 1, 336-351, πίν. XIII-XV. Ο ίδιος, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982, 150-171, κυρίως 164, πίν. 35, 38. H. Goodacre, *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, Λονδίνο 1960, 149-155. D. R. Sear, *Byzantine Coins and their Values*, Λονδίνο 1994, 303-305. C. Morriison, *Cata-*

logue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, τ. II, *De Philippicus A - Alexius III (711-1204)*, Παρίσι 1970, 490 σημ. 1. Β. Πέννα, «Μεσσηνία, Ιστορική διαδρομή: Από το Βυζάντιο στα χρόνια της Εθνικής Ανεξαρτησίας», *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 31-77, κυρίως 38-39. Η ίδια, *Το Βυζαντινό νόμισμα: μέσο συναλλαγής και έκφραση αυτοκρατορικής προπαγάνδας*, Λευκωσία 2002,

πινακίου εγείρει το ερώτημα αν στο χρονικό αυτό διάστημα θα ήταν δυνατό σε επίσημη κρατική σφραγίδα να παρουσιάζεται μόνον ο ένας από τους συμβασιλείς¹⁵.

Σε κάθε περίπτωση, η συγκεκριμένη σφραγίδα θα ήταν αδύνατο να χρησιμοποιείται από τον Νοέμβριο του 790 έως και τις αρχές του 792, όταν η Ειρήνη εξαναγκάστηκε να απομακρυνθεί από το πολιτικό προσκήνιο για μικρό χρονικό διάστημα¹⁶.

Παρόλο που στα νομίσματα διατηρήθηκε η εικόνα της και μετά το 792, αυτή επανήλθε στην εξουσία απεικονιζόμενη να κρατεί πάλι την ένσταυρη σφαίρα στον εμπροσθότυπο των χρυσών και χάλκινων νομισμάτων, είναι δυσεξηγήτη η χρήση επίσημης κρατικής σφραγίδας με απύσα τη μορφή του θεωρούμενου ως κύριου αυτοκράτορα.

Η ύπαρξη μόνον του δικού της πορτραίτου στη συγκεκριμένη σφραγίδα θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη ότι κατά την περίοδο της συμβασιλείας της είχε επιτύχει για κάποιο χρονικό διάστημα, ικανό ώστε να υπάρχει χρόνος έκδοσης νέων σφραγίδων, να ασκεί αποκλειστικά τη διαχείριση της κρατικής μηχανής.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερόμενα, επιχειρείται παρακάτω η δυνατότητα τοποθέτησης της κατασκευής και σφράγισης του αργυρού πινακίου σε ένα πιο περιορισμένο χρονικά πλαίσιο.

Αρχικά, η χρονολόγησή του θα αναζητηθεί μετά τα τέλη του 780, τουλάχιστον, καθώς στην αρχή της συμβασιλείας η Ειρήνη προσπαθεί να συνδεθεί με τη δυναστεία του συζύγου της, παρουσιάζοντας στον οπισθότυπο των νομισμάτων αναμνηστικά πορτραίτα των εκλιπόντων μελών της Συριακής δυναστείας, και οπωσδήποτε πριν αποσυρθεί στο παλάτι των Ελευθερίου στις 10 Νοεμβρίου 790¹⁷. Δεν φαίνεται απίθανο η Ειρήνη,

όταν θεώρησε ότι είχε αποκτήσει περισσότερη δύναμη και συλλογιζόμενη τις πιθανότητες να καταλάβει ο ενήλικος γιος της τη θέση του βασιλέα, υποσκελίζοντας την ίδια, να προχώρησε σε ακόμη μεγαλύτερη συρρίκνωση της πολιτειακής του θέσης και να συγκέντρωσε στο πρόσωπό της μόνον όλες τις εξουσίες. Οι συνθήκες για μια τέτοια κίνηση ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές μετά την ολοκλήρωση των εργασιών της 7ης Οικουμενικής Συνόδου (787), το τελικό κείμενο της οποίας συνυπέγραψαν και οι δύο συμβασιλείς¹⁸. Η αυτοκράτειρα είχε, πλέον, επιτύχει την επαναφορά των εικόνων, είχε μεταβάλλει σε κάποιο βαθμό τη σύνθεση των στρατευμάτων¹⁹ και των εκπροσώπων της εκκλησίας, προς όφελός της, και λαμβάνοντας υπόψη και το *φίλαρχον* του χαρακτήρα που της αποδίδεται, θα μπορούσε να διεκδικήσει τη θέση της ως μόνη κυρίαρχος της αυτοκρατορίας.

Στις αρχές του 790, μετά την αποτυχημένη απόπειρα του Κωνσταντίνου εναντίον του περιβάλλοντος της μητέρας του, η Ειρήνη ζήτησε από το στρατό να μην επιτρέψουν στον Κωνσταντίνο να πάρει την εξουσία όσο εκείνη βρίσκεται στη ζωή. Απαίτησε μάλιστα να προηγηθεί το όνομά της στις επίσημες αναφωνήσεις²⁰. Ο Ohnsorge θεωρεί ότι η Ειρήνη το διάστημα, από την άνοιξη του 790 έως τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, απέβη μοναδική αυτοκράτειρα²¹. Μια τέτοια αλλαγή της θέσης της Ειρήνης, η οποία «τύπασα δὲ καὶ τὸν υἱὸν καὶ πολλὰ λαιδορήσασα ἀπρόϊτον ἐποίησεν ἐπὶ ἡμέρας ἰκανάς», σύμφωνα με τον Θεοφάνη²², θα μπορούσε να εξηγηθεί με αρκετή ευκολία τη χρήση επίσημης σφραγίδας με παράσταση της Ειρήνης μόνης της.

Η δεύτερη πιθανή χρονολόγηση αφορά στα έτη 792-797, όταν μητέρα και γιος κυβερνούσαν πάλι από κοινού, θεωρούμενου όμως του Κωνσταντίνου Στ' ως κύριου

54-55. C. J. Tolstoi, *Monnaies byzantines*, Amsterdam 1968, τ. I, 969-984, τ. II, πίν. 68. W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Λονδίνο 1908, τ. I, xxxviii-xl, 397-400, τ. II, πίν. XXXNNN. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, 80, 196. A. R. Bellinger, «The Coins and Byzantine Imperial Policy», *Speculum* 31, n. 1 (1956), 79-80, πίν. II, 4-6. Δ. Μισίου, «Στάδια Βασιλείας Κωνσταντίνου Στ' και Ειρήνης και τὰ νομίσματά τους», *Βυζαντικά* 1 (1981), 140-156. K. Kotsis, «Defining Female Authority in Eighth-Century Byzantium: The Nomismatic Images of the Empress Irene (797-802)», *Journal of Late Antiquity* 5.1 (2012), 185-215.

¹⁵ Σε υπατικό μετάλλιο της εποχής απεικονίζεται η Ειρήνη μαζί με το γιό της, κατά αναλογία των νομισμάτων, βλ. M. C. Ross, «A Consular Medallion of Constantine VI and Irene», *Allen Memorial Art Bull.* 20. 1 (1962), 26-32, εικ. 1, 2. M. Gutman, *Melvin Gutman Collection of Ancient and Medieval Gold: Catalogue, Allen Memorial Art Museum*, Oberlin - Ohio 1961, αριθ. 2, 3, 241, λ. 162.

Μάλιστα, μολυβδόβουλλο με παράσταση μόνο του Κωνσταντίνου Στ' στον εμπροσθότυπο, χρονολογείται κατά τα έτη 790-792, ενώ αντίστοιχο της Ειρήνης, μεταξύ των ετών 797-802 (G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, Basel 1972, αριθ. 38-41, πίν. 15-16).

¹⁶ Θεοφάνης, ό.π. (υποσημ. 13), 465-467.

¹⁷ W. Treadgold, *The Byzantine Revival*, Stanford, California 1988, 96.

¹⁸ Θεοφάνης, ό.π. (υποσημ. 13), 463.8-9.

¹⁹ Κυρίως αυτών που βρίσκονταν εντός και πέριξ της πρωτεύουσας, μετά την πρώτη αποτυχημένη απόπειρα σύγκλησης οικουμενικής συνόδου στην Κωνσταντινούπολη.

²⁰ Θεοφάνης, ό.π. (υποσημ. 13), 464-467.

²¹ Ohnsorge, ό.π. (υποσημ. 13), 228 σημ. 36.

²² Θεοφάνης, ό.π. (υποσημ. 13), 465.8. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι η Ειρήνη κατάφερε να αλλάξει ριζικά, τη δεδομένη στιγμή, και τη νομική βάση της πολιτειακής κατάστασης, αλλά να ασκούσε *de facto* μόνη της την εξουσία, βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή*, ό.π. (υποσημ. 13), 135 σημ. 1.

αυτοκράτορα. Η λύση αυτή στηρίζεται στα έως σήμερα γνωστά και ευρέως αποδεκτά στοιχεία, που προκύπτουν από τις πηγές και την ανάλυση αυτών, για τη πολιτειακή κατάσταση μετά το θάνατο του Λέοντα Δ', συζύγου της Ειρήνης. Σε αυτό το χρονικό διάστημα οδηγούν νομισματικές και σφραγιστικές ενδείξεις που αποδίδουν σχηματικό πορτραίτο της Ειρήνης ίδιου τύπου με αυτό της σφραγίδας και έχουν τοποθετηθεί από την πλειονότητα των μελετητών σε αυτό το χρονικό διάστημα²³.

Ωστόσο, ανακινεί το θέμα ύπαρξης ατομικής σφραγίδας για κάθε έναν από τους συμβασιλείς και αυτονομίας στη διαχείριση κρατικών εσόδων²⁴.

Το σταυροειδές μονόγραμμα που αποτυπώνεται στο κάτω τμήμα της σφραγίδας αναφέρεται, επίσης, αποκλειστικά στο πρόσωπο της Ειρήνης (Εικ. 8-10).

Μονογράμματά της σώζονται, ακόμη, σε γλυπτό κιονόκρανο που φυλάσσεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο²⁵ και στο ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, στο ψηφιδωτό που κοσμεί τη νότια πλευρά της καμάρας του ιερού²⁶. Τα μονογράμματα αυτά έχουν ίδια ακριβώς μορφή μεταξύ τους και συνοδεύονται, πα-

ράλληλα, από συντομογραφίες που αποδίδουν επίκληση υπέρ της Ειρήνης, που αναφέρεται ως Αυγούστα και Δέσποινα, αντίστοιχα²⁷.

Οι χαρακτήρες του σταυροειδούς μονογράμματος στην τοξωτή σφραγίδα είναι ακρωνύμιο που αποδίδει ανάλογη επίκληση, δηλώνοντας και τη βαθιά ευσέβεια της Ειρήνης:

(τη ση) Δ(ούλη) Ε(ιρήνη) Α(υγούστα) (Κύριε) Β(οήθει)²⁸.

Η απόδοση του μονογράμματος αυτού στην ίδια την εικονιζόμενη, εξηγείται περαιτέρω και από την έλλειψη επιγραφής στην περιοχή του αυτοκρατορικού πορτραίτου, αποκλείοντας εκ νέου χρονολόγηση του πινακίου στο διάστημα της μονοκρατορίας της, οπότε και έλαβε τον τίτλο «βασίλισσα»²⁹, αλλά και αλλαγή *de jure* της θέσης της προ του 797.

Στις προγενέστερες τοξωτές σφραγίδες, στη θέση αυτή αποδίδεται το «δευτερεύον», κατά Dodd, μονόγραμμα, που αναφέρει το όνομα ενός αξιωματούχου και συγκεκριμένα του εκάστοτε κόμη των θείων θησαυρών (*comes sacrarum largitiones*)³⁰, με δύο εξαιρέσεις που χρονολογούνται στη βασιλεία του Μαυρικίου (582-602)

²³ Για μολυβδόβουλλα που αφορούν στο διάστημα της συμβασιλείας και βασιλείας της Ειρήνης, βλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, II, *L'administration centrale*, Παρίσι 1981, 338, αριθ. 658. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum*, τ. I: *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, ΗΠΑ 1991, 162, αριθ. 71.20, τ. 2: *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, ΗΠΑ 1994, 114, αριθ. 40.7, 40.8., τ. 3: *West, Northwest, Central Asia Minor and the Orient*, ΗΠΑ 1996, 98, αριθ. 53.6. N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C. 1986, 52, αριθ. 42. Zacos - Vegler, *δ.π.* (υποσημ. 15), 38-39, αριθ. 40-41, πίν. 15-16.

²⁴ Οι συχνές αναφορές, τόσο στο κείμενο του Θεοφάνη όσο και των λοιπών χρονογράφων, για τη συγκέντρωση βασιλικού πλούτου από την Ειρήνη, αφορούν κυρίως στην απόκρυψη αυτού, που αποτελεί, μάλιστα, προ της εξορίας της, αντικείμενο διαπραγματεύσεως μεταξύ αυτής και του σφετεριστή του θρόνου, Νικηφόρου [Θεοφάνη, *δ.π.* (υποσημ. 13), 477-478].

²⁵ Γ. Σωτηρίου, *Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, εν Αθήναις 1931, 10. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (κατάλογος)*, Αθήνα 1999, 82, λ. 111. Το κιονόκρανο χρονολογείται στον 8ο-9ο αιώνα, όμως η χρονολόγησή του πριν την έναρξη της βασιλείας της Ειρήνης (797-802) φαίνεται να είναι προτιμότερη, αφού αναφέρεται στον τίτλο της ως Αυγούστα.

²⁶ Κ. Θεοχαρίδου, *Η Αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994, 58-59, εικ. 41γ. J.-M. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique», *TM* 5 (1973), 145-180, κυρίως 159, πίν. II, 1. Brubaker - Haldon, *δ.π.* (υποσημ. 13), 295-296. Herrin, *δ.π.* (υποσημ. 13), 520, εικ. 3.

²⁷ Για την απόδοση των σχετικών τίτλων στο Βυζάντιο, βλ. E. Ben-

samar, «La titulature dell'impératrice et sa signification. Recherches sur les sources byzantines de la fin du VIIIe siècle à la fin du XIIe siècle», *Byzantion* 46 (1976), 243-291. Δ. Μισίου, «Η Ειρήνη και τό «παραδόξως» τοῦ Θεοφάνη. Συμβολή στη «συναγματική» θέση της βυζαντινῆς αὐγούστας», *Βυζαντινά* 10 (1980), 169-177. Η ίδια, «Δύο βυζαντινοί καθεστωτικοί ὄροι (αὐγούστα καὶ βασίλισσα)», *Βυζαντιακά* 2 (1982), 125-142. Βλ. και Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, «Η ἀντιβασίλεια εἰς τὸ Βυζάντιον», *Σύμμεικτα* 2 (1970), 1-144, ιδίως 20-29. Η ίδια, *Ἐκλογή, ἀγόρευσεις καὶ στέψις Βυζαντινοῦ Ἀυτοκράτορος*, εν Αθήναις 1956 (ανατύπ. Αθήνα 2003).

²⁸ Ο Schlumberger αναφέρει σε μικρή σφραγίδα επιγραφή που έχει ως εξής: *KE BΘ TH CH ΔΘΛ' ΕΙΡΗΝΗ ΤΗ ΑΥΤΑΔΕΛΦΗ ΤΩ ΒΑCΙΑΕΩC*. (G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884, 43 σημ. 1). Επικλητική φράση αποτυπώνεται με πέντε σταυροειδή μονογράμματα σε ασημένια κανάτα που βρέθηκε στην Αλβανία και χρονολογείται μεταξύ 6ου και 9ου αιώνα. Dodd, *Byzantine*, *δ.π.* (υποσημ. 11), 22, 276-277, αριθ. 103. J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Λειψία 1917, 19-22. Η χρήση όμοιων επικλητικών φράσεων στο κιονόκρανο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και στο ναό της Αγίας Σοφίας μπορεί να υπονοήσει ότι το ξεεταζόμενο σκεύος αποτέλεσε ιερό καμπίλιο και, συγκεκριμένα, θείο δισκάριο, ωστόσο η κατάσταση διατήρησής του, η επιλογή διακοσμητικών στοιχείων με ευρύ συμβολισμό (μισσόφυλλα και τετράφυλλα τριφύλλια), αλλά και το γενικότερο περιβάλλον εύρεσής του, δεν επιτρέπει την απόλυτη και ασφαλή του ταύτιση ως τέτοιο (βλ. ανωτέρω υποσημ. 25).

²⁹ Βλ. ανωτέρω υποσημ. 27.

³⁰ Το αξίωμα αυτό καταργήθηκε το έτος 609, με τις αντίστοιχες ευθύνες του να περνούν στο σακελλάριο (N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, 312.

και φέρουν το μονόγραμμα του αυτοκράτορα³¹. Τα ονόματα άλλων αξιωματούχων βρίσκονταν στις άλλες τέσσερις σφραγίδες. Όμως, στο ενσφράγιστο πινάκιο της Θήβας, εμφανίζεται ένας μόνο αξιωματούχος, σε αντίθεση με το γνωστό έως σήμερα σύστημα, σε ορθογώνια σφραγίδα. Πρόκειται για τον Ιωάννη, που τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, όπως δηλώνει η λέξη «έπί» στην αρχή της επιγραφής, κατείχε τον τίτλο του (πρωτο)σπαθαρίου (διά βραβείων αξία) και το αξίωμα του χαρτουλαρίου του σακελλίου (διά λόγου αξία)³², το οποίο υπάγεται στη δικαιοδοσία του σακελλαρίου³³, σύμφωνα με το κλητορολόγιο του Φιλόθεου (9ος αιώνας)³⁴. Στη δική του ευθύνη υπάγονται δέκα αξιώματα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται αυτά του ζυγοστάτη και του μετρητή.

Οι αξίες, που κατείχε ο συγκεκριμένος Ιωάννης,

όμως, δεν μπορούν να διευκρινίσουν αν αυτός ανήκε στην τάξη των ευνούχων, στους οποίους είχε επιδειξει ιδιαίτερη εύνοια η Ειρήνη³⁵, ή των βαρβάτων.

Ωστόσο, το αξίωμα διά λόγου (χαρτουλάριος) που διατηρεί, δηλώνει με σαφήνεια και πέραν πάσης αμφιβολίας ότι το συγκεκριμένο πολύτιμο αντικείμενο προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη, εφόσον για την κατασκευή του εκταμιεύτηκε ποσότητα αργύρου από το κύριο θησαυροφυλάκιο του κράτους.

Κατά κύριο λόγο όμως το πινάκιο της Θήβας παρέχει βέβαια στοιχεία για την εξέλιξη της πεντασφράγιστου δοκιμής, και διευκρινιστικά για τη σκοπιμότητά της³⁶.

Συγκεκριμένα, αποδεικνύεται ότι το σύστημα «σφράγισης και ελέγχου» δεν εκφυλίστηκε κατά την περίοδο βασιλείας του Κώνσταντος Β΄, ώστε να διακοπεί τελικά η

J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, Λονδίνο 1911, 84-86). Η Dodd ονομάζει το μονόγραμμα αυτό δευτερογενές, ώστε να διακρίνεται από αυτό του αυτοκράτορα [Dodd, *Byzantine*, ό.π. (υποσημ. 11), 15]. Ο Feissel θεωρεί ότι υπεύθυνος ήταν έπαρχος των πραιτορίων [D. Feissel, «Le préfet de Constantinople, les poids-étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siècles», *Revue numismatique*, σειρά 6, 28 (1986), 119-142]. Η Mango αναφέρει ότι σε περίπτωση που το σύστημα σφράγισης των ασημένιων σκευών συνεχιζόταν και μετά τα μέσα του 7ου αιώνα, τη θέση του κόμη των θείων θησαυρών θα καταλάμβανε ο τιτλούχος στον οποίο είχαν ανατεθεί οι αντίστοιχες ευθύνες, δηλαδή ο σακελλάριος [M. Mundell Mango, «The Purpose and Places of Byzantine Silver Stamping», *Ecclesiastical Silver Plate*, ό.π. (υποσημ. 12), 215]. Κατά το χρονικό διάστημα 780-802 αναφέρονται ονομαστικά τέσσερις σακελλάριοι: ο ευνούχος Ιωάννης το 780, ο οποίος το επόμενο έτος έλαβε τον τίτλο του λογοθέτη του στρατιωτικού. Αντικαταστάτης του, το 781, υπήρξε ο Κώνστας, ένα από τα μέλη της επιτροπής που παρουσιάστηκαν στον Καρλομάγνο, ώστε να προτείνουν γάμο μεταξύ της κόρης του Ροτρουόδης (ή Ερθρώ), το Πάσχα του ίδιου έτους. Το 789 αναφέρεται ξανά ως σακελλάριος ένας Ιωάννης, επίσης ευνούχος, ο οποίος το 787 είχε τον τίτλο του βασιλικού οστιαρίου και του λογοθέτη του στρατιωτικού. Μολυβδόβουλλο σακελλαρίου με το όνομα Ιωάννης έχει δημοσιευθεί από τον Schlumberger [Schlumberger, *Sigillographie*, ό.π. (υποσημ. 28), 526, αριθ. 2]. Τελευταίος αναφέρεται ο Λέων Κλόκας από τη Σινώπη, που συμμετείχε στη συνομοσία κατά της Ειρήνης στο πλευρό του Νικηφόρου.

³¹ Σύμφωνα με την Dodd τα σκεύη αριθ. 30, 31 στην επιμήκη σφραγίδα βρίσκεται το μονόγραμμα του αυτοκράτορα [Dodd, *Byzantine*, ό.π. (υποσημ. 11), 15, 118-121].

³² Το όνομα Ιωάννης είναι ιδιαίτερα κοινό ώστε να μπορούσε κανείς να ταυτίσει το συγκεκριμένο με τους ομώνυμους γνωστούς σακελλάριους της περιόδου (βλ. υποσημ. 27). Μολυβδόβουλλο αντίστοιχου αξιωματούχου χρονολογείται από τον Schlumberger στους 8ο-9ο αιώνες [Schlumberger, *Sigillographie*, ό.π. (υποσημ. 28), 580, αριθ. 2].

³³ Ο σακελλάριος, ο οποίος εμφανίζεται τον 6ο αιώνα, ως ταμίας

των βασιλικών χρημάτων, απέκτησε ανοδική σημασία, από τον 7ο αιώνα, αναλαμβάνοντας την ευθύνη των πληρωμών και των νομισματοκοπειών. Τελικά, απέβη ο γενικός ελεγκτής των οικονομικών και μεταβίβασε τις ευθύνες του επί της σακέλλης στον αντίστοιχο χαρτουλάριο, Ν. Οικονομίδης, «The Role of the Byzantine State in the Economy», *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century* (επιμ. Α. Ε. Laiou), Washington, D.C. 2002, 988-989, 993. Η κυρίαρχη άποψη είναι ότι αυτό ολοκληρώθηκε κατά τον 8ο αιώνα, άποψη την οποία υποστηρίζει η παρουσία της σφραγίδας μόνο αυτού του αξιωματούχου στο ασημένιο πινάκιο από τη Θήβα, οπότε και η σακέλλη, το κατεξοχήν κρατικό θησαυροφυλάκιο, μάλλον ήταν ανεξάρτητη υπηρεσία προ του 9ου αιώνα. Μετά το 1145, στη θέση του σακελλίου εμφανίζεται το κρατικό βεστιάριο.

³⁴ Bury, *The Imperial*, ό.π. (υποσημ. 13), 137, 141.

³⁵ James, «Eunuchs», ό.π. (υποσημ. 13), 40-46.

³⁶ Γενικά για τα βυζαντινά αργυρά σκεύη, βλ. L. Matzulevich, *Byzantinische Antike: Studien auf Grund der Silbergefäße der Ermitage*, Βερολίνο – Λειψία 1929. Dodd, *Byzantine*, ό.π. (υποσημ. 11). Η ίδια, «The Location of Silver Stamping: Evidence from Newly Discovered Stamps», *Ecclesiastical Silver Plate*, ό.π. (υποσημ. 12), 217-224. Η ίδια, «Byzantine Silver Stamps: Supplement I. New Stamps from the Reigns of Justin II and Constans II», *DOP* 18 (1964), 239-248. Η ίδια, «Byzantine Silver Stamps: Supplement II. More Treasure from Syria», *DOP* 22 (1968), 141-149. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1452*, New Jersey 1972, 148-157, 168-169. *Ecclesiastical Silver Plate*, ό.π. (υποσημ. 12). M. Mundell Mango, «The Origins of the Syrian Ecclesiastical Silver Treasures of the Sixth-Seventh Centuries», *Argenterie, romaine et byzantine: Actes de la table ronde (Paris 11-13 octobre 1983)* (επιμ. N. Duval – G. Baratte), Παρίσι 1988, 163-184. Η ίδια, «Byzantine Silver», *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections* (επιμ. D. Buckton), Λονδίνο 1994, 13-14, 84 (λ. 76). Η ίδια, *Silver from Early Byzantine. The Kopper Korraon and Related Treasures*, Βαλπιμόρη 1986. Η ίδια, «Tracking Byzantine Silver and Copper Metal Ware, 4th-12th Centuries», *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, Ashgate – Farnham 2004, 221-236. Η ίδια, «Silver in Changing Contexts», *The Road to Byzantium*.

χρήση του κατά τα μέσα του 7ου αιώνα. Προφανώς, αυτή η περίοδος υπήρξε ένα μεταβατικό στάδιο για την αναδιαμόρφωση και εξέλιξη του, συσχετιζόμενο με τις αλλαγές της κρατικής διάρθρωσης³⁷, ώστε τουλάχιστον κατά τον επόμενο αιώνα να καταλήξει να περιοριστεί στη χρήση δύο βασικών σφραγίδων για να δηλωθεί η εξαγωγή του μετάλλου και του αντικειμένου μέσω του κρατικού θησαυροφυλακίου της Κωνσταντινούπολης.

Η άποψη ότι η σφράγιση ασημένιων σκευών υποχωρεί με την κοπή ασημένιων νομισμάτων ευρείας κυκλοφορίας³⁸, φαίνεται ότι δεν επιβεβαιώνεται, καθώς την περίοδο που χρονολογείται το εν λόγω αντικείμενο κυκλοφορούν μυαυρήσια, που ακολουθούν τον τύπο των αντίστοιχων σε κυκλοφορία ήδη από την εποχή του Λέοντα Γ'³⁹.

Ενδιαφέρον στοιχείο, επίσης, είναι ότι τα δύο θραύσματα του αργυρού πινακίου φέρουν ενδείξεις μηχανικής αποκοπής, καθώς είναι γνωστό ότι ο τεμαχισμός των πολύτιμων αντικειμένων υπήρξε συνήθης πρακτική για την ανταλλακτική τους αξία, σε περιόδους όπου αντίζωες περιστάσεις ή η άσχημη διατήρησή του πολυτελούς είδους επέβαλλε τη μεταποίησή του⁴⁰.

Η διαχώριση του πινακίου της Θήβας πραγματοποιήθηκε με τέτοιο τρόπο και προσοχή ώστε μετά τη διαίρεσή του να παραμείνει σε κάθε τμήμα μία σφραγίδα που να πιστοποιεί την αξία και την ποιότητα του αντικειμένου, χωρίς να απαιτείται επιπλέον έλεγχος της σύστασης του κράμματος. Το αποτέλεσμα είναι σχεδόν απόλυτα επιτυχές, εφόσον μόνον ελάχιστο τμήμα από την άνω δεξιά γωνία της ορθογώνιας σφραγίδας του αξιωματούχου παρέμεινε στο τμήμα με την τοξωτή αυτοκρατορική σφραγίδα.

Η θέση εύρεσής του αργυρού πινακίου, σε συνδυασμό με τις νομισματικές ενδείξεις και τα λοιπά συνευρήματα του οικοπέδου Μπόβαλη, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο τεμαχισμός του δεν πραγματοποιήθηκε από τον αρχικό του κάτοχο αλλά σε μεταγενέστερη εποχή⁴¹. Μάλιστα, το ασημένιο πινάκιο αποτελεί μεμονωμένο εύρημα, το οποίο δεν μπορεί να συσχετιστεί απόλυτα και με ασφάλεια με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στο εν λόγω οικόπεδο, οπότε και να προσδιοριστεί επακριβώς η χρήση του⁴², και οπωσδήποτε ούτε με την ίδια την πόλη της Θήβας, ως αρχικού

Luxury Arts of Antiquity, Λονδίνο 2006, 59-65. Η ίδια, «Continuity of Fourth/Fifth Century Silver Plate in the Sixth/Seventh Centuries in the Eastern Empire», *AT* 5 (1997), 83-92. Η ίδια, «The Archaeological Context of Finds of Silver in and beyond the Eastern Empire», *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae (Split, 25.09-1.10.1994)*, Vatican City – Split 1998, 207-252. M. Mundell Mango – A. Bennett, *The Sevso Treasure: Art Historical Description and Inscriptions and Methods of Manufacture and Scientific Analyses*, μέρος 1, *JRA*, Supplementary series, 12, 1994. R. Cormack, *Byzantine Art*, Οξφόρδη 2000, 63-65. A. Cutler, «The Industries of Art», *The Economic History of Byzantium*, ό.π. (υποσημ. 33), 555-587. *Argentariae Romanae et Byzantinae*, ό.π. O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Νέα Υόρκη 1961, 534-539, 563-576. M. G. Hendy, «The Administration of Mints and Treasuries, Fourth to Seventh Centuries, with an Appendix on the Production of Silver Plate», *The Economy Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton 1984, τ. VI, 1-18. R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, β' έκδοση, ΗΠΑ 1980. R. E. Leader-Newby, *Silver and Society in Late Antiquity. Functions and Meaning of Silver Plate in the 4th-7th centuries*, Μεγάλη Βρετανία 2004. J. W. Nesbitt, «Some Observations on Byzantine Control Stamps», *Ecclesiastical Silver Plate*, ό.π. (υποσημ. 12), 225-227. R. Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship Burial*, Λονδίνο 1983, τ. 3.

³⁷ A. Kazhdan – A. Wharton Epstein, *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα* (μτφρ. Α. Παππάς), Αθήνα 1997, 23-38. Oikonomides, «The Role», ό.π. (υποσημ. 33), κυρίως 980-990, με πλούσια βιβλιογραφία και πηγές.

³⁸ C. Morrison, «Monnaie et finances dans l'empire byzantine, Xe-XVe siècle», *Hommes et richesses dans l'empire byzantin VIIIe-XVe siècle* (επιμ. V. Kavari – J. Lefort – C. Morrison), Παρίσι 1991, 291-315, κυρίως 291-298. Η ίδια, «Byzantine Money: its Production and Circulation», *The Economic History of Byzantium*, ό.π. (υποσημ.

33), τ. III, 909-966, κυρίως 928-930. P. Grierson, «The Role of Silver in the Early Byzantine Economy», *Ecclesiastical Silver Plate*, ό.π. (υποσημ. 12), 137-146.

³⁹ Dodd, *Byzantine*, ό.π. (υποσημ. 11), 33. Mango, «Purpose», ό.π. (υποσημ. 30), 215.

⁴⁰ Σε αρκετά αργυρά σκεύη παρατηρείται όμοιο αποτέλεσμα στο σημείο κοπής τμημάτων τους, το οποίο οφείλεται, ίσως, στη χρήση παρεμφερών εργαλείων κοπής.

⁴¹ Σε μικρή απόσταση από τη θέση εύρεσης του πινακίου και, συγκεκριμένα, στη συμβολή των οδών Αμφίωνος και Βρυζάκη, έχει εντοπιστεί εργαστήριο μεταλλοτεχνίας, χρονολογούμενο στην εποχή της Φραγκοκρατίας [X. Κοιλιάκου, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα», *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή. 5ος-15ος αι.*, Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002), Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς 2004, 221-241, ειδικότερα 231-237, σχέδ. 1, 6. Η ίδια, *AD* 49 (1994), Χρονικά, 121-122, σχέδ. 29-31, πίν. 50 α-β]. A. Louvi-Kizi, «Thebes», *The Economic History of Byzantium*: ό.π. (υποσημ. 33), 636-638.

⁴² Το αντικείμενο, σε περίπτωση σύνδεσής του με τα ακίνητα κατάλοιπα του ευρύτερου περιβάλλοντός του, αναφορικά με τη χρήση τους και όχι χρονολογικά, θα μπορούσε να θεωρηθεί, εξίσου, ως εκκλησιαστικό (βλ. ανωτέρω υποσημ. 27), ιδιωτικό σκεύος, ή και να συσχετιστεί με λουτρικές εγκαταστάσεις, καθώς στο όμορο από βορρά οικόπεδο αποκαλύφθηκαν ερείπια ναού, ταφές, που συνδέονται με την περίοδο λειτουργίας του ναού, κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, και τμήμα παλαιοχριστιανικού κτηρίου, το οποίο ταυτίζεται με λουτρό. Νοτιοδυτικά του οικοπέδου Μπόβαλη, σε μικρή απόσταση βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γρηγορίου.

τόπου αποδοχής ή εισαγωγής του πολυτελούς αντικειμένου, εφόσον τα ασημένια αντικείμενα συνόδευαν τον κάτοχό τους στις μετακινήσεις του, χωρίς ωστόσο και να αποκλείεται η πιθανότητα αυτή⁴³.

Το εύρημα αυτό, εκτός από νέα στοιχεία που διέσωσε μέσα στο χρόνο, αποκτά ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον καθώς φέρει σφραγίδα με την Ειρήνη, την αμφιλεγόμενη πρώτη βασίλισσα του Βυζαντίου, «τὴν γαμετὴν ἐκ τῆς Ἑλλάδος», που κατάφερε να παραμείνει στο πο-

λιτικό προσκήνιο και να διατηρήσει τη θέση της με ανοδική, μάλιστα, τάση, μέσα σε αντίξοες συνθήκες, για 22 ολόκληρα χρόνια και, ακόμη και μετά την αποτροπιαστική πράξη της, να παραμένει λαοφιλής και να θεωρείται έως και επικίνδυνη για την ανακατάληψη της εξουσίας⁴⁴.

1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
elvolte@yahoo.gr

Eleftheria Voltyraki

“...ΑΓΕΤΑΙ...ΓΑΜΕΤΗΝ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ...”

(“...HE BRINGS ... A BRIDE FROM GREECE...”)

(NIKEPHOROS PATRIARCH, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΥΝΤΟΜΟΣ*, 77.9-10)

In a rescue excavation conducted by the 1st Ephorate of Byzantine Antiquities, in 2004 at Thebes, Boeotia, architectural remains and finds were unearthed that encompassed a broad chronological period. Most of them, however, date to the Byzantine and Frankish periods.

Among the various finds are two fragments of a shallow silver plate. The hammered vessel bears high-quality decoration made by chasing on the inner side: a total of nine circles enclosing quatrefoil rosettes fill a central tondo, encircled by a band of heart-shaped rinceaux with ivy leaves. At the centre of the tondo, a small hole indicates the use of a pair of compasses.

On the hidden side of its ring-shaped base there is a system of only two stamps, one long and one rectangular. The former contains the bust of Irene the Athenian, wearing a crown with two triangular projections, thus dating the piece to the 8th century. Beneath it, a cruciform monogram-invocation consists of the letters Ε in the centre, Α

and Κ to left and right respectively, Δ on top, and Β at the bottom. The inscription reads:

(τη ση) Δ(ούλη) Ε(ιρήνη) Α(υγούστα) (Κύριε) Β(οήθει)

The rectangular stamp contains a four-line inscription referring to a certain Ioannes, imperial (*proto*)*spatharios* and chartulary of the sakellion. Thus, the stamp provides new evidence for the official responsible for the control system of silver objects during this period, and indicates the capital of the Byzantine state as the origin of the plate.

In conclusion, the discovery of this luxury vessel is, for the moment, the only proof that the stamping control system continued – albeit in different form – beyond the era of Constans II (641-668), during which it was until recently believed that the system had degenerated and finally ceased to exist.

1st Ephorate of Byzantine Antiquities
elvolte@yahoo.gr

⁴³ Σφραγιστικές μαρτυρίες, εξάλλου, δηλώνουν την επικοινωνία των οργάνων του θέματος της Ελλάδος με την Κωνσταντινούπολη (Αϊ. Χριστοφιλοπούλου, «Τὰ σφραγιστικά κατάλοιπα ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Ζ΄ μέχρι καὶ τὸν Θ΄ αἰῶνα», *Μνήμη Γ. Πετροπούλου*, Αθήνα 1984, τ. Β΄, 411-418.

⁴⁴ «...φοβηθεὶς μὴ ποτὲ οἱ λαοὶ μεμνημένοι τῶν εὐεργεσιῶν αὐτῆς μέλλωσι πάλιν αὐτὴν ἀναγορεύειν...», Κεδρηνός, *Σύνοψις*,

George Cedrenus, *Compendium Historiarum* (επιμ. I. Bekker), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόνη 1838-1839, 2, τ. 31.5-7.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-2: Αρχείο 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Εικ. 3-4, 6-7, 9-11: Ε. Βολτυράκη. Εικ. 5, 8: Στ. Μελισσοῦ.